

F. ROMHÁNYI BEATRIX

Egy furcsa régió: a Temesköz a középkori egyházi intézményhálózat változásainak tükrében

Az ünnepezt kutatásainak egyik legfontosabb része Temesvár és a Temesköz középkori történetére irányul, nem könnyű neki ezen a területen újat mondani – talán nem is ez a célja egy köszöntő kötetnek. A terület nem is számít könnyű terepnek, hiszen középkori oklevelei, településhálózata és épített emlékei nagyrészt elenyésztek, a török utáni telepítések a korábbi rétegeket a szó közvetlen és átvitt értelmében egyaránt elfedték. Ráadásul a 20. század viharai sem kedveztek e vidék kutatásának. A régió történetének néhány középkori és újkori eseménye arra is utal, hogy egyes vidékek benépesítése olykor nehezen vagy egyáltalán nem sikerült. A kunok sikertelen megtelepedési kísérlete a 13. vagy a Mária Terézia-kori telepítések kezdeti kudarcai a 18. században ennek a jelenségnek a legismertebb példái. Az elveszett írott források nyilván nem pótolhatók, de a településhálózatában, népességében bekövetkezett változások dinamikájának megismerése hozzájárulhat a térség (köz)történetének jobb megértéséhez is. Az alábbiakban ehhez szeretnék hozzájárulni egy viszonylag jobban ismert adatcsoport, az egyházi intézményhálózat vizsgálatán keresztül.

A Maros, a Tisza, a Duna és az erdélyi hegyek által határolt térség természetföldrajzi szempontból az Alföld egyik leginkább vízjárta területe. Északi részét a Maros egykori ágai, az Aranka, a Galacka, a Béga és más, sokszor névvel nem is illetett vízfolyások szabdalják. A nyugati határát jelentő Tiszát ugyancsak számos elhagyott meder, morotva és időszakosan vízjárta terület kíséri, délen pedig nemcsak a Duna ártere, hanem a delibláti homokpuszta és az alibunári mocsár is befolyásolta a megtelepedés és a közlekedés lehetőségeit. Révek, gázlók a Maroson Csanád és Arad térségében, a Tiszán Kanizsánál, Péterrévénél, Óbecsénél és Titelnél, a Dunán pedig Kevénél és Haramnál léteztek. Ezek az átkelőhelyek önmagukban sem egyetlen, hídszerű pontot jelentettek, hanem a folyó egy hosszabb-rövidebb szakaszát, ahol az időszakosan változó vízjárástól, a meder alakulásától és az aktuális vízállástól függően át lehetett kelni. Ráadásul ezek a révhelyek sem működtek mindig párhuzamosan, használatuk függött a környezeti tényezőktől, a településhálózat és a kereskedelmi lehetőségek változásaitól egyaránt. A régió keleti oldalát határoló hegyvidéken át részben Erdély felé (Maros-völgy, Facsád, Hátszeg), részben Karánsebesen keresztül, illetve a Duna bal partja mentén a Balkán felé vezetett út.

A terület kisebbik, hegyvidéki része a római korban Daciához, a síksági rész a Barbaricumhoz tartozott, de a rajta átvezető utak fontossága miatt a 2. és a 4. század között épültek római katonai létesítmények a Maros és a Duna mentén. Közülük a középkori településhá-

lőzat kialakulása szempontjából Contra Margum (Keve) és Morisena (Csanád) játszott fontos szerepet. Emellett a Temesközön, az Arad–Temesvár–Kostolac (Viminacium) vonal mentén húzódó Csörsz-árok,¹ amely ebben a térségben hosszú szakaszon több sáncból áll, ugyancsak fontos, évszázadokon át jól látható eleme maradt a tájnak. Bár a térségen kívül esik, mégis érdemes megemlíteni a Duna-Tisza közének déli részén található két hosszanti sáncot is, melyek közül a Nagy római sánc Bácsföldvár és Káty között, a Kis római sánc pedig nagyjából Apatin és Péterréve között húzódik.² Mindezen földművek eredeti funkciója időről időre vitatott, a legáltalánosabb védelmi funkció mellett visszatérően felmerült az útként való használatuk lehetősége.³ Anélkül, hogy állást foglalnánk a kérdésben, annyi minden bizonynyal állítható, hogy a sok helyütt még ma is jól látható sáncok az elmúlt évszázadokban irányjelzőként egészen biztosan használatban voltak, és ezáltal befolyásolták a településhálózat alakulását is.

A minket közelebből érdeklő középkori időszakról finoman szólva nem bővelkedünk írott forrásokban. A 11. századra vonatkozóan kizárólag a Temesköz pereméről vannak adataink, a terület belseje csak a 12. században bukkan fel először az írott forrásokban. A vármegyék székhelyei közül Csanád már 1030 előtt is központként működött, Keve pedig fontos révként tűnik fel 1071-ben. Arad vármegyéje a 11. század végén a titeli prépostság közeli birtokai kapcsán tűnik fel, maga az ispánsági vár 1132-ben szerepel először oklevélben.⁴ Temesvár első említése Idriszi művében található a 12. század közepén, a vármegyére vonatkozó első adat 1177-ből ismert.⁵ Ugyancsak a 12. században említik először Haramot, amely mind 1128-ban, mind 1161-ben egy-egy bizánci–magyar összecsapás kapcsán tűnik fel, 1177-ben pedig már várispánságáról hallunk.⁶ A kevei és a harami átkelőkön kívül 11–12. századi említését ismerjük a kanizsai, a péterrévei, a becsei és a titeli révnek is, és korán feltűnik az Aradhoz közeli Szabadhely, középkori nevén Szombat kikötője is. Ezekon kívül jobbára monostorokat, illetve egyházi birtokokat említenek még a tatárjárás előtti források.

Alig valamivel jobb a helyzet a régészeti forrásokot illetően. A területet 1920 óta szabdaló határok, valamint a régészeti kutatások hosszú ideig eltérő intenzitása és érdeklődése miatt a Temesközről mind térbeli, mind időbeli szempontból elég egyenetlen adatokkal rendelkezünk. Az utóbbi évtizedekben valamelyest javult a helyzet, új kutatások indultak, korábban közöletlen anyagok publikációi jelentek meg. Az összkép ugyan hiányos, de

¹ Garam Éva–Patay Pál–Soproni Sándor: *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken*. Bp., 2003.

² Stanojević, Nebojša: *Srednjovekovna seoska naselja od V.–XV. veka u Vojvodini*, Novi Sad, 1996. 117–118.; Szekeres László: Adalékok a Kis római sánc kérdéséhez. *Hid* 50 (1986). 518–527.

³ Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria: The history and perspectives of the research of the Csörsz Ditch. In: *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Amman, Jordan (September 2000)*. Szerk.: P. Freeman–J. Bennett–T. Z. Fiema–B. Hoffmann. BAR International Series, 1084 (2000) I–II. 625–628.; Pinke Zsolt: A Csörsz-árok és a tiszántúli erek kapcsolata, in: *Történeti tájak – vizes élőhelyek. Régészet, környezettörténet, tájvédelem*. Szerk. Jerem Erzsébet–Laszlovszky József–Pinke Zsolt–Drosztmér Ágnes–Renner Zsuzsanna. Bp., 2017. 65.

⁴ ÁMTF I. 170–171., 240–241.; III. 317–318.

⁵ Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése), in: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 313.

⁶ SRH I 441.; Borsa Iván: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *LtK* 33. évf. (1962), 213.

térképre vetítve a mintázatok segítenek az írott források értelmezésében is – például a valóban üres területek azonosításában.

A hiányok ellenére a középkorra vonatkozóan egy forráscsoport egészen biztosan van, amely indikátorként használható egy adott terület népességének vizsgálatára, tudniillik az egyházi intézményrendszer, vagyis a plébániahálózat és a kolostorok.⁷ Természetesen egyikről sem állíthatjuk, hogy teljes egészében ismernénk őket. De a térképre fel vagy adott esetben onnan lekerülő intézmények statisztikai értelemben már nem befolyásolják érdemben az összképet. E rövid, némileg szabadkozó bevezető után lássuk tehát a lényegét!

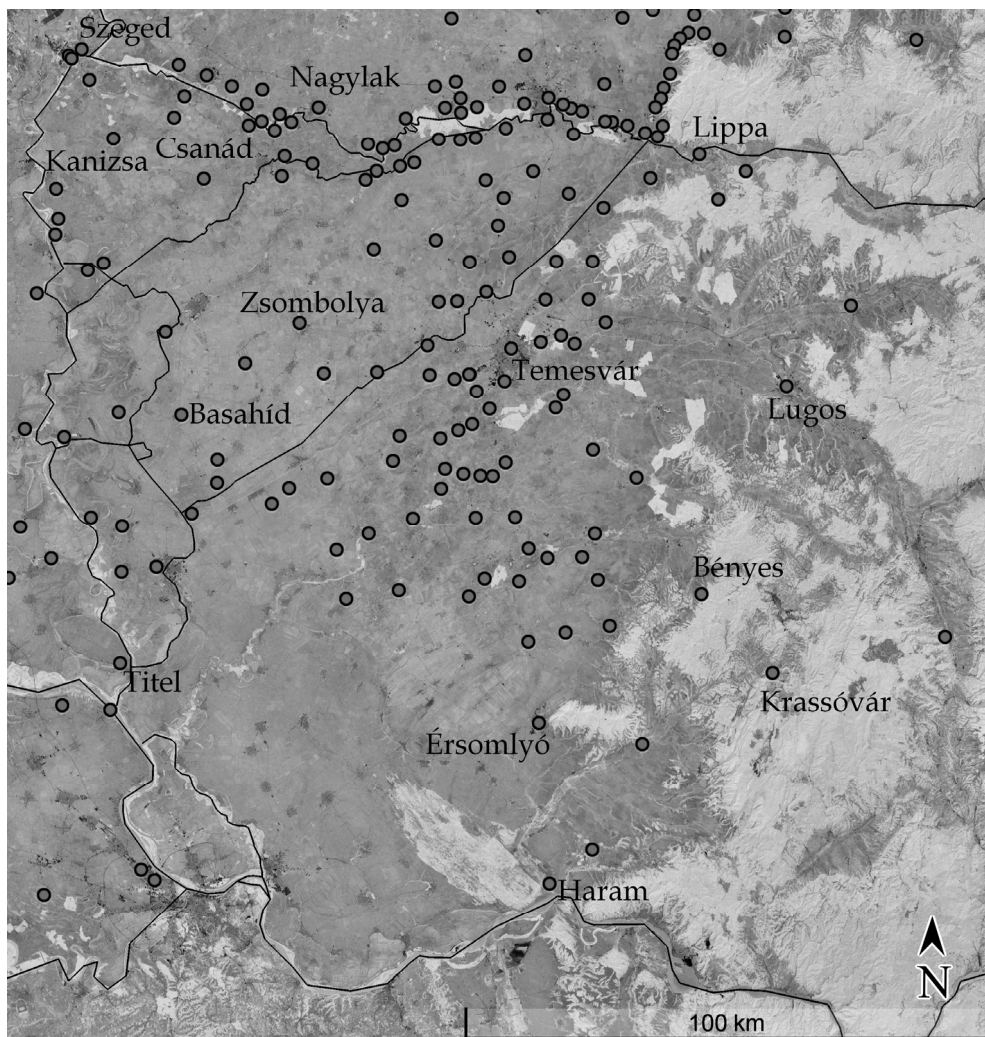
A csanádi egyházmegye és benne a Temesköz kolostorhálózatáról írni nem tartozik az egyszerű feladatok közé. A legtöbb intézmény csupán egy-egy említésből ismert, vannak, amelyeknek a helye sem azonosítható pontosan. A kolostorhálózat számszerű adatait⁸ nézve (1. táblázat) két dolog azonnal feltűnhet: egyrészt az intézmények száma a terület méretéhez viszonyítva kicsi, másrészt feltűnően sok a rövidéletű kolostor. Az előbbi az alföldi egyházmegyékben kevésbé szokatlan (ld. a 2. táblázatban a két egyháztartomány kolostorhálózatának egymáshoz viszonyított arányát), de az utóbbi mindenképpen kiugró, még úgy is, ha számításba vesszük, hogy a kolostorok közül többnek nem ismerjük a pontos alapítási és megszűnési idejét.

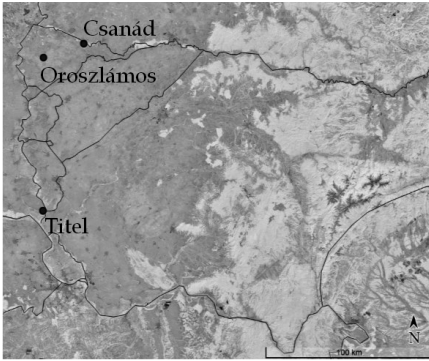
Kicsit részletesebben vizsgálva az adatokat az is kiderül, hogy a monasztikus rendeknek az ország más, főleg nyugati részein még a késő középkorban is jellemző erős jelenléte itt csak a 13. század közepéig mutatható ki. Az apátságok száma a tatárjárás után felére esett. A megmaradtak anyagi viszonyai jelentősen romlottak, és egyikük sem érte meg a középkor végét, legkésőbb az 1490-es években felszámolták őket, birtokaikat rendre a püspökség birtokaival egyesítették. Kolostorként csak a csanádi apátság működött tovább, ahová az ingatlanbirtoklást szigorúan elutasító obszerváns ferencesek költöztek. Ugyancsak ellentétben az ország északi és nyugati vidékeivel, a premonstreiek csak epizódszerepet játszottak az egyházmegyében: a rendi jegyzékekben különféle formában és többször rossz egyházmegyei besorolással szereplő, vélhetően a mai Karátsonyiliget (Soca) táján alapított szaggyúri prépostságot legkésőbb a 14. század közepén elhagyták. Mindeközben a monasztikus rendek térvesztését meglehetősen késéssel és felemás módon követte a koldulók térnyerése. Igaz ugyan, hogy a domonkosok már a tatárjárás körül meglepedtek Érsomlyón (Vršac; a kolostor késő középkori léteire nincs adat), a 14. század elején pedig biztosan volt kolostoruk a domonkosoknak Temesvárott, az Ágoston-rendi remetéknek Mezősomlyón (Șemlacu Mare; még a 14. század vége előtt meg is szűnt) és Lippán, valamint a ferenceseknek Temesvárott és Lippán, a koldulórendi kolostorhálózat kiépülése az ország többi részével összehasonlítva lényegesen lassabban történt. Ebben csak az 1360-as években alapított ferences kolostorok hoztak változást, de mindjárt azt is hozzá kell tenni, hogy az

⁷ F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat–településhálózat–népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. TSz 57. évf. (2015), 1. sz. 1–49. A pápai tizedjegyzékről és a 14. század eleji plébániahálózatról ld. F. Romhányi Beatrix: Gondolatok a 14. századi pápai tizedjegyzék ürügyén. in: Tiszteletkötet Koszta László emlékére. Szerk.: Hunyadi Zsolt–Fedeles Tamás, Szeged (in print).

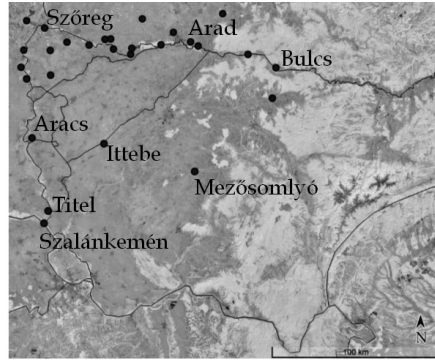
⁸ Részletesen ld. F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000, passim; Rusu, Adrian Andrei: Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, Cluj-Napoca, 2000. passim; Teicu, Dumitru: Geografia ecleziastică a Banatului medieval. Cluj, 2007. passim.

A Temesköz térképe

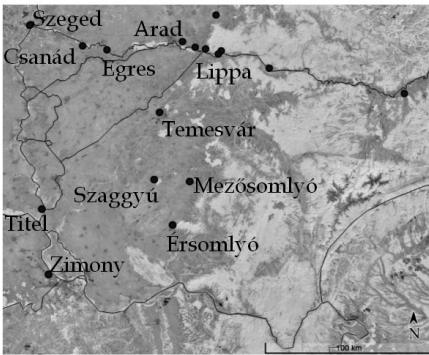

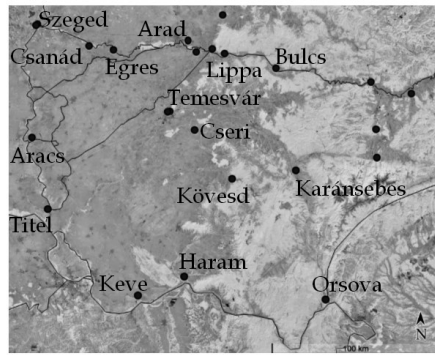
a)

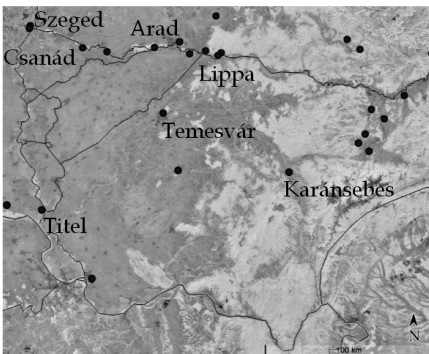
b)

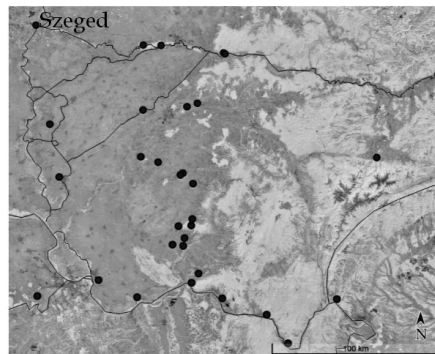
c)

d)

e)

f)

A Temesköz kolostorhálózatának alakulása
1100 és 1580 között

a) 1100 körül; b) 1240 körül; c) 1330 körül; d) 1430 körül; e) 1500 körül; f) 1580 körül

általános gyakorlattól eltérően ezek a kolostorok nem a magyar provincia, hanem a boszniai vikária alá tartoztak. Cseri (Sacoșu Turcesc), Ermény (Gherman), Haram (Banatska Palanka), Keve (Kovin), Kövesd (Bocea Română) és a valamivel távolabbi Karánsebes (Caransebeș) és Orsova (Orșova) ahhoz a bolgár őrséghez tartoztak, amelynek a két rövid életű vidini és čiprovci alapítási kísérletet leszámítva kizárólag magyar területeken voltak kolostorai. A rend magyar tartományának ebben az időszakban csak a Tiszához közeli Aracson létesült kolostora az idősebb Erzsébet királyné jóvoltából. A boszniai vikária itteni kolostorainak többsége a 15. század közepe táján el is tűnt, csupán Cseri és Karánsebes működött tovább, immár az 1448-ban megalakult magyar obszerváns vikária keretében. Összességében minden jel arra vall, hogy a koldulórendi kolostorok szinte mindegyike kifejezetten az Észak-Balkánra irányuló missziós céllal jött létre, és a helyi lakosság alamizsnája mellett jelentős mértékben biztosította működésüket a közvetlen királyi támogatás.⁹

A kolostorok térbeli elhelyezkedése ugyancsak tanulságokkal szolgál. A monostorok döntő többsége a Maros, illetve annak a síkságra érve kiszakadó kisebb ágai mentén állt. A Temesköz belsőbb részén egyetlen, érdekes körülmények között elének kerülő apátságról van adatunk: az ittebei (Srpski Itebej) bencés monostor szerzeteseit 1219-ben hamispénzveréssel vádolták. A csanádi püspök ezt kihasználva az apátságot társaskáptalanná alakította, amely azonban valószínűleg a tatároknak esett áldozatul, legalábbis erre utal, hogy a 13. század közepe után nyoma vész. Maga a település a Béga mellett található, és itt haladt át a Csanádról Kevére vezető út. Mivel a monostor környékén két Böszörmény nevű település is volt (ma Bánátnagyfalu/Banatsko Veliko Selo, illetve Módos/Jaša Tomić), elképzelhető, hogy maga az apátság is kapcsolatba került a kereskedelemmel, és törvénybe ütköző tettük is ezzel függött össze. Az a tény, hogy a püspök Ittebét társaskáptalanná alakította, arra is utal, hogy a környéken lelkipásztori munkát végző egyházakra volt szükség, aminek egy apátság az egyházi előírások betartásának a IV. lateráni zsinat utáni szigorúbb számonkérés miatt nem tudott volna eleget tenni.

Az apátságok elsöprő többségével szemben a koldulórendi és a pálos kolostorok főként a Temesvártól délre eső vidéken, az Aradot Harammal összekötő út mentén tűntek fel. Ezen a térségen kívül Lippán (Lipova) és közvetlen környékén volt egy-egy pálos, Ágoston-rendi remete és ferences kolostor, valamint a már említett Aracson egy ferences kolostor. Ezek szerint a Temesköz délkeleti részének lélekszáma a tatárjárás után jelentősen megnövekedett. A létrejött kolostorhálózat azonban nem tudott tartósan fennmaradni. A 15. század közepe után, az obszerváns ferencesek távozásával párhuzamosan ortodox kolostorok tűntek fel a Temesközben. Közülük Vojlovica, Partas (Monostorszentgyörgy/Mănăstire) és Hodosbodrog (Bodrogu Vechi) már a 15. század utolsó negyedében létezett, az 1580-as évekre pedig a számuk 25-re nőtt.¹⁰ Eddigre a latin rítusú intézmények mindegyike elenyészett, a nyugati

⁹ Amellett, hogy a ferences hagyomány szerint a temesközi kolostorokat I. Lajos király alapította, az itteni kolostorok iránti kitüntetett figyelmet igazolja Zsigmond egy 1428-ban kelt oklevele is (Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis: ab anno 925 usque ad annum 1752. Kiad.: Fermendžin, Eusebius. Zágráb, 1892. 127–130. n. 679). Az oklevél egyébként a figyelem okát is megadja, mivel a támogatás mellett a környék ortodox lakosságával kapcsolatos előírásokat tartalmaz.

¹⁰ A kora újkori ortodox kolostorokról megbízható adatokat többnyire a török defterekben lehet találni. Ezekből az is kiderül, hogy általában igen kis létszámú, gyakran csupán két-három fős közösségekről volt szó. Ilyenformán ez az intézményhálózat a latin kereszténységben ismert kolostorhálózat

kereszténységet már jobbára csak hitújító prédikátorok képviselték. Az ortodox kolostorok a korábbi mintázathoz hasonlóan főleg az Aradot Harammal összekötő út sávjában tűnnek fel. A változás tehát nem a lélekszámban vagy a településterületben, hanem a népesség összetételében állt be. A folyamat még az 1360-as években, a bolgár menekültek érkezésével kezdődött. Zsigmond fentebb idézett 1428-as oklevele már a következő balkáni menekülthullám kapcsán keletkezett, és a bevándorlás ettől kezdve lényegében folyamatos volt. Az érkezőkhöz való viszonyban lényegi változást jelentett az 1439-ben aláírt firenzei unió, mivel ezután az ortodox népesség térítése lekerült a napirendről. Ennek egyik következménye volt a ferencesek távozása a Temesközből, a másik pedig az ortodox kolostorok növekvő száma a 15. század utolsó évtizedeitől.

Kis számuk miatt a kolostorhálózatból csak nagyon nagy vonalakban következtethetünk a térség településhálózatára. Az első – és tulajdonképpen az egyetlen – olyan forrás, amely az ország sok más részéhez hasonlóan az egész Temesköz településhálózatáról valamiféle képet mutat, a pápai tizedjegyzék. Ehelyütt nem részletezném, hogy miért tekinthető statisztikai értelemben teljesnek a jegyzék, ezt másutt már megtettem, itt csak a jelen cikk szempontjából fontos részekre térek ki. Ellentétben az Alföld néhány más területével – például a Duna-Tisza-köze szinte teljes egészével – a Temesközben számos plébániát írtak össze: a csanádi egyházmegye teljes területén 218-at, aminek mintegy 80%-a a Marostól délre eső területen volt. A hálózat képe alapján a régió négy részre osztható. A legsűrűbb plébániahálózata a Maros menti keskeny sávnak volt. A Marostól nagyjából Erményig terjedő északi sáv keleti felének a plébániahálózata ugyancsak meglehetősen sűrűnek mondható, a Tisza felől eső nyugati részén viszont a hálózat ritka és jól láthatóan a révekhez (Zenta, [Senta] Óbecse [Bečej], Nagybecskerek [Zrenjanin], Titel) igazodik. A Titel–Bényes (Biniš) vonaltól délre alig találunk plébániát, azok is a harami révhez vezető úthoz igazodnak. A pápai tizedjegyzék készülése idején a régió hegyvidékre benyúló része még szinte lakatlan volt.¹¹

Bár a tizedjegyzék által rögzített kép egészében a valóságot tükrözi, vannak azért zavarba ejtő hiányok. Ilyen például Keve plébániája. Bár a település a csanádi egyházmegye egyik főesperességének székhelye volt, mégsem szerepel a jegyzékben, aminek több oka lehet. Az a legkevésbé valószínű, hogy a városban ne lett volna plébánia vagy egyszerűen kifelejtődött volna. Lehetséges, hogy valamelyik azonosítatlan, csak védőszenyelt említett plébánia mögött rejtőzik, esetleg a jogállása miatt a plébános nem maga fizette be a tizedet. Elméletileg az is előfordulhat, hogy a kevei plébániára vonatkozó bejegyzést tartalmazó lap tűnt el valamiért. Ha azonban ezt feltételeznénk, az azt is jelentené, hogy Keve mellett még jónéhány más plébánia is „elveszett”, ezt azonban a nyugatról határos, más egyházmegyé-

tal nem teljesen feleltethető meg, inkább a kolostorok és a plébániák közti átmeneti formának tekinthetők. Ebben az összefüggésben elgondolkodtató, hogy a Temesköz nyugati felén alig létesültek ilyen kolostorok, az északnyugati szegletben pedig egyáltalán nem találunk egyet sem. Ez egyfelől a terület gyér lakosságára utal, másrészt talán a szegedi ferencesek jelenlétét is új megvilágításba helyezi.

¹¹ A 10–11. századi régészeti leletek elterjedési térképe hasonló képet mutat, ld. Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei – Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész László–Wolf Mária, Szeged, 2013. 641–666.; valamint a területéről eddig megjelent topográfiai munkákat: Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II. Szeged, 2013.; Археолошка топографичка Баната I (Нови Кнежевац) – II (Чока). Szerk.: Станко Трифуновић. Novi Sad, 2013–2016.

hez tartozó Kelet-Szerémség hasonlóan hiányos plébániahálózata és a Temesköz fent tárgyalt kolostorhálózata valószínűtlenné teszi. Vagyis a 14. század első felében van két sűrű plébániahálózattal és ennek megfelelően nagyobb népsűrűséggel rendelkező alrégiónk a Temesköz északi és keleti részén, egy ritkábban lakott rész a Tisza felőli oldalon és egy alig lakott rész délen. Az északi alrégió a marosi sószállító útnak, a keleti sáv pedig a Csörszárók mentén húzódó és a Dunát Haramnál átlépő észak-déli kereskedelmi útnak felel meg.

A jelek szerint a 12–13. században a Maroson zajló sószállítás határozta meg leginkább a településhálózatot. Ebben az időszakban az Arad–Haram út kevésbé tűnik forgalmasnak, helyette az Idrisi által is jelzett Csanád (Cenad)–Temesvár (Timișoara)–Haram/Szőrényvár (Turnu Severin) és a Csanád–Keve utat használták intenzívebben, de a kolostorhálózat képe alapján ezek a közlekedési folyosók viszonylag ritkán lakott vidékeken vezettek keresztül. A 13. század végén, a 14. század elején a Temesváron is áthaladó észak-déli sáv az előbbivel legalábbis egyenrangúvá vált, ami egyrészt a térség gazdasági aktivitásának erősödését tükrözi, de emellett – a plébániahálózat és a kolostorhálózat alapján – a lélekszám is megnőtt. Az egyik mozgatórugó nyilván a balkáni kereskedelem volt, de emellett még más tényezők is szerepet játszhattak. Az egyik ilyen faktor a bányászat lehetett, aminek volumenéről nincsenek adataink. Fontosságát csupán néhány 14–15. századi oklevél jelzi. 1351-ben a Bányáról (Vaskő/Ocna de Fier) Bényesre vezető út tűnik fel,¹² 1358-ban Székesbányán (Dognacea) királyi bányát említenek.¹³ Egy 1395-ös oklevél, amely Zsigmond királynak a Csáki családdal kötött birtokcseréjéről szól, a kövesdi vár tartozékai között külön kiemelve említette a vasbányát,¹⁴ ami önmagában is a bánya jelentőségére utal. 1437-ben Csiklóbányát (ma Ciclova Montană), 1454-ben Galadnabányát (ma Gladna) említi oklevél.¹⁵ 1400 körül az öt említett bánya közül négy biztosan királyi kézben volt (Csiklóbánya az illyédi,¹⁶ Vaskő a kövesdi uradalom tartozéka). A vasfeldolgozás a térségben már az Árpád-korban jelen volt. Gyepvasérc található például Illyéden (Ilidia), Berlistyén (Berliște), Felsővárányban (Vrăniuț), a Vicinic-patak völgyében, Felsőlupkón (Gornea) pedig egy 12. századi vasolvasztó műhelyt tártak fel.¹⁷ A Resica (Reșița) körüli hegyekben a római korban intenzív bányászat folyt, s az újkorban is jelentős volt a termelés. A középkori források száma ugyan csekély, de figyelembe véve a forráspusztulás mértékét, valamint azt, hogy vas- és rézbányákról van szó, amelyek írott forrásokban eleve ritkábban tűnnek fel, ezek jelentősége jóval nagyobb. Emellett egy 1522-es adat említ aranyosást Karánse-

¹² Achim, Viorel: *Mutații în statutul unor sate cneziale din Banat în epoca angevină*. Cazul Biniș. *Banatica* 12. évf. (1993), 2. sz. 58.

¹³ Pesthy Frigyes: *Krassó vármegye története III. Oklevéltár*. Bp., 1882. 29. sz. (*cuiusdam montane regalis Sekusbanya*).

¹⁴ Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. 124. (*necnon aliud castrum ipsorum Kevesd vocatum in comitatu de Crassow habitum, simul cum villis et montana ferri ad ipsum castrum spectantibus*; a szóban forgó bánya Boksánbánya/Bocșa Montană).

¹⁵ Pesthy Frigyes: *Krassó i. m.* 274. 305. sz. Csiklovabányán vas és réz egyaránt előfordul, a középkorban elvben bármelyiket bányászhatták.

¹⁶ Illyéden egy nagyméretű, 12. századra keltezett tornyot tártak fel, amely az itteni királyi uradalom központja volt. Az uradalmat II. András 1223-ban Margit nevű testvérének, Iszakiosz bizánci császár özvegyének engedte át. Vö. Teicu, Dumitru: *Banatul Montan în Evul Mediu*. Timișoara, 1998. 105., 122., 176., 304.; ÁMTF III. Bp., 1987. 473.

¹⁷ Teicu, Dumitru: *Banatul Montan i. m.* 261. és 267. A szerző a fentebb idézett okleveles adatokat is idézi.

bes környékén, aminek nyilván szintén voltak korábbi előzményei is.¹⁸ A temesközi hegyvidék komolyabb népsűrűségét és gazdasági fontosságát támasztják alá a korai török betörésekre vonatkozó adatok,¹⁹ a 15. század végétől kialakuló ortodox kolostorhálózat, illetve a 16. századi defterek is,²⁰ sőt, talán ide vonható még I. Lajos király kudarcral végződött kísérlete is a bolgár bánság megalapítására.

Ugyanakkor több dolog utal a régió sérülékenységre. A kolostorhálózat lassú és az Árpád-korban kifejezetten az északi sávra koncentrálnó kiépülése, a kolostorhálózat és a régió központi helyei között mutatkozó különbség,²¹ az ismétlődő betelepítések (13. század közepén kunok, 1360-as években bolgárok, 15. század végén szerbek), a kolostorhálózat többszöri jelentős átalakulása már a középkor vége előtt – mindez azt jelzi, hogy az uralkodók számára a terület fontos volt, fejlesztését kívánatosnak tartották, de tartós eredményt nemigen sikerült elérni. Ennek a 15. században természetesen az oszmán betörések is fontos okai voltak, de emellett talán más lehetőségeket is érdemes lenne számba venni, hiszen a stabilitás hiánya békés időszakokban is látszik. Az egyik tényező a területet sűrűn behálózó vizek, amelyek ráadásul igen változékonyak is: a Maros dinamikusan változó hordalék-kúpja, a Tisza folyamatosan változó meanderei, valamint a területet átszelő folyók medrének és vízhozamának változásai. Példaként hadd utaljak IV. László egy 1277-ben kelt oklevelére, amelyben a veszprémi egyháznak a Maroson (!) Szalánkeménbe (Slankamen) szállított só jövedelmét adta.²² A másik – részben ezzel összefüggő – tényező a szántóföldi művelésre alkalmas területek korlátozott volta. Ez az Alföld más régióiban is korlátozta a koldulórendi kolostorok megtelepedését,²³ és valószínűleg kihatott a Maros menti apátságok birtokaira, pontosabban azok rendkívül szűkös voltára is, illetve arra, hogy jövedelmeik

¹⁸ Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának i. m. 125.

¹⁹ Engel Pál: A török–magyar háborúk első éve. HK 3. évf. (1998), 561–577.

²⁰ Engel Pál: A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579. (Dél-Alföldi évszázadok 8). Szeged, 1996.

²¹ Petrovics István: Towns and Central Places in the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureş Region in the Middle Ages. *Banatica* 26. évf. (2016), 2. sz. 87–88.

²² RA II/2–3 n. 2789. A megfogalmazás egy ma már nem létező Maros-ágra utal, amely Titel és Szalánkemén közelében torkolt a Tiszába. Ez az ág valószínűleg Szabadhely táján szakadt ki és Temesvárt észak felől elkerülve, részben a mai Béga medrében érte el a Tiszát. Az ittebei apátság, 1219-től társaskáptalan részben ehhez a vízi úthoz igazodott. Megszűnésének idejét nem ismerjük, de a Temesköz belső struktúrájának megváltozása a 13–14. század fordulóján esetleg ennek lehetett a következménye. A Maros hordalékkúpjának recens aktivitására ld. Timár Gábor–Székely Balázs–Molnár Gábor–Ferenc Csaba–Kern Anikó–Galambos Csilla–Gercsák Gábor–Zentai László: Combination of historical maps and satellite images of the Banat region – reappearance of an old wetland area. *Global and Planetary Change* 62. évf. (2008), 1–2. sz. 29–38.; A Maros medrének és vízhozamának változásaira az elmúlt 1500–2000 évben ld. még Katona Orsolya–Sipos György–Alexandru Lucian Onaca–Florina Ardelean: Reconstruction of Palaeo-Hydrological and Fluvial Architecture at the Oros-háza Palaeo-Chanel of River Maros, Hungary. *Journal of Environmental Geography* 5. évf. (2012), 1–2. sz. 29–38.; Timofte, Fabian–Alexandru Lucian Onaca: Paleo discharge of Mureş River in the lowland area. *Ecoterra – Journal of environmental research and protection* 13. évf. (2016), 1. sz. 7–13.

²³ Pinke Zsolt–Pósa Patrícia–Mravcsik Zoltán–F. Romhányi Beatrix–Gyulai Ferenc: A hajdúsági várostérség agroökológiai adottságai. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 10–11. évf. (2017), 235–274. Hasonló jelenség Nyugat-Magyarországon is megfigyelhető Zala vármegye délnyugati részén és a vele határos stájer területen, ld. F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén. *Soproni Szemle* 72. évf. (2018), 2. sz. 119–146., kül. 140–141.

a tatárjárás előtt nagy arányban származtak más forrásból, alapvetően a sókereskedelemből. A táji adottságok, a részben ezzel összefüggő lélekszám és az eltérő eltartóképesség következményei jól láthatók a hasonló méretű csanádi és veszprémi egyházmegye egyházi intézményhálózatának különbségeiben (2. táblázat, 1.a-b grafikon). A két egyházmegye kolostorainak és plébániáinak száma közti arány már a 14. századi „békeidőben” is elég nagy eltérést mutatott (218/515 vs. 11/68), vagyis miközben egy csanádi egyházmegyes plébániára nagyjából 2,5 veszprémi jutott, addig a kolostoroknál ugyanez az arány 1:6. A kolostor-eltartóképesség a század végére sem javult sokat, a 15. században pedig az ismétlődő török támadások miatt erre már esély sem nyílt. A két egyházmegye katonaaállítási kötelezettsége ugyancsak érdekesen alakult. Míg az 1433-as sienai tervezetben – vélhetően inkább a jövendelmi viszonyok, semmint a népesség alapján – a két püspökségnek azonos létszámot kellett volna kiállítani, addig az 1498-as XX. tc. már háromszor annyi katonát várt a veszprémi egyházmegyeiből, mint a csanádiból. A különbség oka a csanádi püspökség tizedjövendelmének csökkenése lehetett. Ilyen jellegű anomáliákat főleg az állattartó és a bányavidékeken (pl. a Duna-Tisza-közén vagy a felvidéki bányavárosoknál) lehet látni. A Temesközben, úgy tűnik, a késő középkorban a kettő együtt volt jelen. Ehhez járult a késő középkorban a régió vallási-etnikai képének nagymértékű átalakulása.

Összefoglalva, a Temesközben a lakott területek a középkor folyamán többször változtak. Stabílan lakottnak csak a Maros partmenti sávja, az Arad–Haram közti közlekedési folyosó egyes részei, valamint a tiszai és a dunai révek szűkebb környéke tekinthetők. A régió nyugati része a keletinél általában jóval gyéresebb lakossággal rendelkezett, a délnyugati, a Tisza és a delibláti homok közé eső rész pedig szinte teljesen lakatlan volt. A kolostorhálózat alakulása alapján a középkorban kétszer látszik a területnek nagyobb kolostor-eltartóképessége: közvetlenül a tatárjárás előtt és 1400 körül. Az ország más részeinek kolostorhálózatával összehasonlítva, illetve a 14. századi plébániahálózat tükrében azonban az is látszik, hogy kolostorok száma még a török előtti békeidőkben is elmaradt mind az országos átlagtól, mind a plébániák száma alapján várhatótól. Ennek oka a természeti környezettel összefüggő gazdasági tényezőkben kereshető.

1. táblázat: A Temesköz kolostorhálózatának alakulása 1100 és 1580 között

Rend	1100	1200	1240	1300	1400	1500	1580
keleti rítusú	1	1	0			5	25
bencés	1	6	11	4	3	0	
ciszterci		1	1	1	1	0	
premontrei				1	0		
domonkos			1	1	1	1	0
ferences					8 (1)*	3	0
Ágoston-rendi remete				2	1	1	0
pálos				1	1 (2)*	1	0
női közösségek							0 (2)*
Összesen	2	8	13	10	15 (3)*	12	25 (2)*

* Zárójelben az 1390-es, illetve az 1550-es években elpusztult kolostorok száma, amelyeket az előtte lévő összeg nem tartalmaz.

2. táblázat: A két érseki tartomány, illetve a veszprémi és a csanádi püspökség egymás közti aránya különféle adatok alapján, százalékban kifejezve

		Esztergomi érseki tartomány	Kalocsai érseki tartomány	Veszprémi püspökség	Csanádi püspökség
kolostorhálózat	1200	66,9	33,1	18,5	6,2
	1300	81,6	18,4	23,8	4,1
	1400	74,2	25,8	23,9	4,8
	1500	71,4	28,6	24,1	3,1
plébániahálózat (1332–1337)		61,1	38,9	12,0	5,1
1433 (sienai tervezet)		59,8	40,2	3,6	3,6
1498. évi XX. tc. ²⁴		60,9	39,1	6,3	2,1

²⁴ A 15. század végén a telekkatonaság kulcsában különbség volt az ország egyes részei között. Az általános 36 telekkel szemben a déli országgrész 11 megyéjében, így a Temesközben is, 24 telek után kellett egy katonát kiállítani. A különbségtétel egyik lehetséges magyarázata esetleg a csanádi püspökség jövedelemcsökkenésével is összefüggésbe hozható. Ha az ortodox népesség a tizedet nem a püspöknek fizette, az nyilván kihatott a püspökség teherviselő képességére. Ugyanakkor a területről elvárt létszámot az uralkodó a megemelt katonai teherrel biztosíthatta. Vö. 1498. évi XVI. tc. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary IV: 1490–1526. Kiad.: Banyó Péter–Martyn Rady–Bak János. Bp., 2012. 96–98. A sienai tervezet és az 1498. évi törvénycikkek összehasonlításáról ld. F. Romhányi Beatrix: És ha mégis tudtak számolni? Avagy: hány katona kell az ország védelmére? in: Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprém László tiszteletére. Szerk.: Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 106–116.

